

DOMOKOS GYÖRGY

A törökellenes védelmi rendszer kiépítésének vázlatos története a 16. század második felében

A magyarországi törökellenes védelmi rendszer története közismerten nem a mohácsi csatavesztéssel kezdődött. Már I. (Nagy) Lajos és Zsigmond király is harcba keveredett a Balkánon lendületesen előretörő oszmán hódítókkal, és a nikápolyi vereség (1396) rávilágított, hogy olyan ellenség jelent meg a déli határokon, amelyet nem szabad lebecsülni. Épp ezért az említett uralkodók, majd őket követve Mátyás király az ország déli határán egy kétlépcsős védelmi rendszert hoztak létre. Az első Szörénytől kiindulva, a Duna mentén Nándorfehérvárig, majd onnan Szabácson és Jajcán át az Adriai-tenger partján álló Klisszáig ért. A második vonal Karánsebesnél kezdődött, és Lugoson, Temesváron, Péterváradon, Bihácson át az ugyancsak Adria-parti Zenggig húzódtott. E végvárak kettős feladatot láttak el. Megkísérelték elhárítani a török beütéseket, amit persze, elegendő erő híján, sosem tudtak teljesen megvalósítani. Ezért igyekeztek a háborút ellenséges területre átvinni, vagyis minél gyakrabban és minél nagyobb erővel betörni oda. Tehették ezt annál is könnyebben, mert a török területen, a Duna-Száva vonalától délre nemigen találtak már magyar ajkú lakosságot, az ott élők pedig, a két nagyobb ellenfél közé szorulva, annak engedelmeskedtek, aki nagyobb erőt tudott felvonultatni. Ebben az értelemben a végvárak a külpolitika eszközeként is szolgáltak. A 16. század második felében az ország belsejében létrejött végvári rendszer esetében ez már másként működött, hiszen a magyar portyázók akkor már a másik oldalon is magyar parasztokat találtak (ami persze többnyire nem zavarta őket).

Ez a déli végvárrendszer, miként a hódoltságkori is, csak abban az esetben láthatta el feladatát, ha megfelelő erejű mezei sereg támogatta, amely ostrom esetén segítséget tudott vinni, vagy fel tudta menteni. E nélkül ugyanis, kevés kivételtől eltekintve, a megtámadott erősség szinte biztosan bukásra volt ítélve. Épp ezért a védvonal mögött bántságokat szerveztek, s azokat a végvárakban parancsnokló, olykor igen magas rangú főurak alá rendelték. Ezért kapcsolta például Zsigmond király a macsói bántszághoz Nándorfehérvárt, mivel így viszonylag nagy terület katonaságát lehetett a védelemre mozgósítani. Mátyás király viszont, hogy a túl nagy hatalmúvá vált macsói bánt gyengítse, kivette annak kezéből a vár irányítását. Igaz ugyan, hogy Kinizsi Pál vezetésével létrehozta a temesi bántszágot, valamint az egyesített horvát-szlávón bánt-

ságot, hogy ezek mintegy hátorszádként támogassák a végvárakat, csakhogy a várak kapitányai így már nem rendelkeztek a mögöttes terület katonaságával, hanem az idő múlásával egyre gyéribben csordogáló központi juttatásoktól függtek. Ez Mátyás uralkodása idején, az állandó zsoldos hadsereg támogatásával még nem jelentett gondot, de ez utóbbi felbomlása után katasztrofális következményekkel járt. Mert ami az állandó zsoldos hadsereg eltűnése után a középkori magyar hadszervezetből megmaradt, az, kevés kivételtől eltekintve, alkalmatlannak bizonyult az oszmán invázióval szembeni harcra.

Pedig a Mátyás halála utáni politikai és gazdasági válság miatt egyre gyengülő déli védelmi vonalnak épp ekkor kellett a legnagyobb kihívással szembenéznie. 1520 szeptemberében ugyanis az Oszmán Birodalom trónját fiatal és tette kész uralkodó, I. (Nagy) Szulejmán foglalta el. Míg apja, Szelim, a perzsák ellen keleten folytatandó hódítást tekintette fő céljának, addig Szulejmán belátta, hogy a kietlen hegyek között vívott háború számára már nem sok eredményt hozhat. Váltásra ösztönözték a hadsereg vezetői, hiszen keleten már nem volt kilátás a zsákmányszerzésre, és az ugyancsak muszlim perzsák elleni testvérharcnak is egyre több ellenzője akadt.

Szulejmán számára az európai hadszíntér újbóli megnyitása mellett még egy választási lehetőség adódott. Miután a birodalom 1517-ben bekebelezte Egyiptomot, szabaddá vált az út a Vörös tenger mentén dél felé, az Indiai óceán felé, ahol fontos kereskedelmi utak húzódtak. Igen ám, de az Oszmán Birodalom addig elsősorban szárazföldi hatalom volt, s csak a következő évtizedekben építette ki Földközi-tengeri flottáját, amely oly sok gondot okoz majd a spanyoloknak. Ezért tehát e területen egyelőre nem sok esély mutatkozott a tengeri kereskedelmet kezükben tartó portugálok elleni fellépésre, sem pedig jelentősebb területek meghódítására.

Ám nem csupán a belső folyamatok készítették Szulejmánt Magyarország megtámadására, hanem bizonyos külpolitikai megfontolások is. Az európai nagypolitikát ekkor már hosszú évtizedek óta az Észak-Itália megszerzéséért folytatott francia-Habsburg konfliktus határozta meg. A két fél közül a Habsburgok voltak előnyben. Az övük volt Spanyolország, annak összes tengerentúli birtokával együtt, övük Németalföld, Dél-Itália, a német császári korona (bár ez ekkor már alig jelentett tényleges hatalmat), az osztrák örökös tartományok, s később az övük lett a cseh és a magyar korona is. Az ekkor még teljesen nyugat-európai súlypontú, hatalmas kiterjedésű birodalom felett egyetlen akarat uralkodott, a családfőé, V. Károly német-római császáré. Öccse, Ferdinánd ugyan a családi szerződés értelmében megkapta a kevésbé fontosnak tartott osztrák örökös tartományokat (1522), aki ehhez később megszerez-

te a magyar és cseh koronát is (1526, 1527), ám bátyja beleegyezése és főként segítsége nélkül mozgástere igen csekély maradt. S éppen ez jelentette a legnagyobb problémát Magyarország számára. V. Károlyt ugyanis sokkal jobban érdekelt a franciákkal vívott háború, mint a Ferdinándot jóval közvetlenebbül érintő török kérdés. S amikor figyelmet szentelt e konfliktusnak, számára a két lehetséges hadszíntér közül az észak-afrikai számított elsődlegesnek, ahol az Oszmán Birodalom vazallusaivá vált, és a Földközi-tenger partjait és kereskedelmét veszélyeztető kalózok ellen folyt a harc. Az olyan kérdések, mint Ferdinánd magyar trónigényének támogatása, vagy 1526 után Szapolyaival és a mögötte álló Portával Magyarországon vívott háborúja, várhattak. Ennek ellenére a két birodalom összeütközése elkerülhetetlenné vált, mivel mindkettő terjeszkedőben volt. Az ütközőzóna pedig részben épp Magyarország területén helyezkedett el.

A mondott ellentét másik szereplője, I. Ferenc francia király, minden erővel arra törekedett, hogy szétörje az országát körülvevő Habsburg gyűrűt. A kontinens átellenes végén fekvő Franciaországot lényegesen kevésbé zavarta a oszmán hódítás, mint a Habsburgokat. Olyannyira nem, hogy amikor az Észak-Itáliáért folyó háborúskodásban fordulat állt be, és a kezdeti francia sikerek után a Habsburgok egyre inkább fölénybe kerültek, a francia külpolitika mindinkább hajlott arra, hogy a Portában egyfajta szövetségest lásson. Amikor pedig 1525-ben a páviai csatában a spanyol muskétások szétlőtték a francia lovagok rohamát, és maga I. Ferenc is fogságba került, már természetesen bekövetkezett a kezdetben persze burkolt kapcsolatfelvétel. Nyilván nem arról van szó, hogy Szulejmán francia biztatásra támadta volna meg Magyarországot és rajta keresztül a Habsburgokat, csupán az „ellenségem ellensége a szövetségese” elve érvényesült.

S a többi európai hatalom? Velence minden erővel igyekezett amúgy már hanyatlásnak indult levantei kereskedelmét elősegítő, az oszmánoktól az idők folyamán megszerzett kiváltságait biztosítani, tehát pillanatnyi érdekei szerint viszonyult a török kérdéshez. Lengyelország, amely elsősorban az oszmán vazallus krími tatárokkal hadakozott, 1525-ben békét kötött a Portával, de maradt így is ellensége számos: Oroszország, Dánia, a német lovagrend, stb.

Ilyen külpolitikai konstelláció közepette Magyarország tehát külső segítségre nem igazán számíthatott. Egyetlen tényező tudta volna tehermentesíteni az országot, a perzsa háború, ám amióta a harcias Iszmail sah 1514-ben Csaldiránál döntő vereséget szenvedett I. Szelimtől, ennek lehetősége is megszűnt. Az oszmánok keleti lekötöttségének megszűnése ellenére II. Lajos 1519 áprilisában, elismerve területi veszteségeit, békét köthetett Szelimmal,

mert a szultán ekkor még Rodosz ellen készült. A trónra lépő Szulejmán először követe útján szintúgy e béke fenntartására tett javaslatot, ám a magyar kormányzat Behrám csasuzt börtönbe vetette, jelezvén az új szultánnak, hogy a politikai ellentéteket fegyverrel kívánja rendezni. Ebben az első látásra botor lépésben valószínűleg az játszott közre, hogy a magyar kormányzat felmérte: még mindig jobb egy nyílt háború a törökkel, ahol maradt még egy halvány remény egy döntő csatában kivívott győzelem kicsikarására, mint folyamatosan felörlődni a minden tekintetben jóval erősebb ellenség rendszeres támadásai, módszeres pusztításai alatt.

Ezek a támadások pedig amúgy sem sokáig vártak magukra. Szulejmán már 1521-ben személyesen vezette hadait Magyarország ellen. Bevette az utolsó emberig védett Szabácsot, majd 66 napi ostrom után elfoglalta a déli védővonal kulcsát, Nándorfehérvárt. A következő évben pedig, kihasználva ellenfele tehetetlenségét, hozzákezdett a déli védővonalon tört rés kitágításához, végső soron az egész rendszer felszámolásához. Először elfoglalták a Nándorfehérvártól keletre fekvő Orsovát, a délnyugatra levő Knint pedig védői feladni kényszerültek. Némi reményt adott, hogy Klisszát, a dalmát tengerpart kulcserődjét 1521-ben és 1524-ben is sikerült megvédeni. Jajcát pedig két alkalommal is, 1522-ben és 1525-ben fel tudták menteni. Íme a bizonyíték a fentebb a felmentő seregről mondottakra. Ám e sikereket nagyban beárnyékolta Szörény elvesztése. E vár a Duna bal partján, Havasalföld határán állt, így fontos megfigyelőpontot jelentett mind katonai, mind politikai szempontból. Miután elfoglalták, az oszmánok innen már Erdélyt és Temesvárt veszélyeztették. Ráadásul elestével összeomlott az első magyar végvári vonal is. Ami abból megmaradt, főként Jajca és Klissza, azt minden oldalról török várak fojtogató gyűrűje vette körül, ellátásukat csak komoly haderő bevetésével lehetett ideig-óráig megoldani. Elszigetelten állva még saját magukat is alig tudták megvédeni, csak idő kérdése volt, mikor vesznek el végleg.

Az elfoglalt magyar várakból pedig kiépült az oszmánok első védővonala, ahonnan megkezdték támadásaikat a belső magyar várláncolat ellen, elsősorban az azok bázisát biztosító területek pusztításával. A probléma ezzel „mindössze” az volt, hogy a harcok addig javarészt az országon kívül, vagy a szűken vett határvidéken zajlottak. Amint azonban a védelmi vonal a Duna-Száva vonalon belülre került, a háború már mélyebben fekvő magyar területeket is elérte. Ennek a pusztításnak esett áldozatul csaknem az egész Szerémség. Mindezt a magyar kormányzat teljes tehetetlenségbe dermedve szemlélte, az előző évek sorozatos kudarcai pedig előrevetítették azt, ami 1526-ban bekövetkezett. Elesett Pétervárad, s vele megszűnt a déli védővonal, a mohácsi csatásokon pedig elvér-

zett a középkori magyar állam elavult hadigépezete. Mohácsot manapság – Szakály Ferenc nyomán – az azt megelőző másfél évszázad harcainak, a két egyenlőtlen ellenfél küzdelmének, a hanyatló magyar és a fejlődése csúcsára ért Oszmán Birodalom közti küzdelem végelszámolásának szoktuk tekinteni, továbbá a magyar történelem egy új korszaka, a török hódoltság kora kezdetének.

Szulejmán a számára is némileg meglepő mohácsi győzelem után elfoglalta és kifosztotta Budát, majd elhagyta az országot. Eljárása teljes mértékben megfelelt az oszmánok Balkánon már jól bevált hódítási szokásainak. Ám e lépése később mégis hibásnak bizonyult. Szulejmán – és minden utóda – számára ugyanis a fő célt nem Buda, nem is Magyarország jelentette, hanem Bécs, a Habsburgok székvárosának megszerzése, s ezzel a mintegy szimbolikus leszámolás a nagy ellenféllel. Ám Bécs már túlságosan távol feküdt Isztambultól, ahonnan a szultáni seregek minden év áprilisában elindultak hódító hadjárataikra. Az 1529. és 1532. évi hadjáratok kudarcra rávilágított, hogy még a hatalma csúcsán álló Oszmán Birodalom sem képes egyetlen lendülettel áthidalni a nagy távolságot, megoldani az ebből adódó problémákat, sőt, ereje még Magyarország gyors bekebelezésére sem elegendő. Lassan megérlelődött az a felismerés, hogy Bécs megszerzéséhez előbb Magyarországot, és benne főként Budát kell elfoglalni, amely azután ugródeszkaként szolgálhat Bécs ellen. A döntést a magyarországi események is elősegítették. 1526 után, a kettős királyválasztás következményeként tulajdonképpen polgárháború dúlt az országban, melynek során az egyik fél, Szapolyai János, a Habsburg Ferdinándtól elszenvedett vereségektől kényszerítve, a segítség reményében a szultán vazallusává szegődött. Szulejmán 1541-ben Szapolyai támogatásának ürügyén érkezett, csellel elfoglalta Budát, és újonnan meghódított terület, a budai vilájet székhelyévé tette. Ezzel az addig kétfelé szakadt ország három részre bomlott. A dél felől Magyarország testébe ékelődő Hódoltság ráadásul szinte elvágtá Erdélyt a megmaradt királyi országrésztől, hozzájárulva az önálló erdélyi állam létrejöttéhez.

Mohács után Magyarországnak semmi esélye sem maradt, hogy az oszmán támadást saját erejére támaszkodva visszaverje. Ezt a magyar politikai vezetők egy része gyorsan felismerte és ennek tudatában az 1526. decemberi pozsonyi országgyűlésen Habsburg Ferdinándot választották magyar királlyá. Remélték, hogy a Habsburg Birodalom képes lesz megállítani a hódítókat. Azt Ferdinánd is pontosan tudta, és a Bécs elleni török támadások ebben megerősítették, hogy a törökök ellen valamennyi tartományának és országának teljes erejét mozgósítania kell, ki kell építenie a központi kormányzatot és biztosítania kell maga számára Magyarországot, mint székvárosa és az örö-

kös tartományok elővédjét. Az örökös tartományokban a központosítási törekvéseknek ellenálló rendeket szükség esetén erőszakkal szorította vissza, Szapolyait pedig fegyverrel kényszerítette meghátrálásra. Ezt követően az elfoglalt területeken már hozzákezdhetett a törökellenes védelmi rendszer kiépítéséhez. Gond persze itt is akadt számos, hiszen kezdetben a bécsi kormányzat igen keveset tudott a magyarországi viszonyokról, talán még ennél is kevesebbet az oszmánokról. A magyar vezetők azonban nem siettek segíteni, bár tudták, hogy az ország nem nélkülözheti a Habsburgok pénzügyi és katonai támogatását. Amikor pedig Bécs politikai és katonai befolyása a segítségével együtt elkerülhetetlenül megnőtt, addigi hatalmi pozícióikat féltve hevesen tiltakoztak. Ferdinándnak velük is, miként a többi tartományok rendjeivel is meg kellett találni az egyensúlyt, a kompromisszumot, hiszen az adók megszavazása még mindig tőlük függött.

A politikai nehézségek mellett súlyos gondot okozott a védelem helyzete is. Nándorfehérvár (és Pétervárad) elestének következményeként ugyanis nemcsak a déli védővonalak veszték el. Közte és Buda között jószerével semmiféle akadály, sem természetes, sem mesterséges, nem keresztezte a felvonuló oszmán seregek útját (kivéve a Drávát, de az eszéki híd megépítése biztosította számukra a gyors és zavartalan átkelést). Ráadásul az ország belsejében levő, elavult várak alkalmatlannak bizonyultak egy új védővonal létesítésére. Így Buda elvesztével az attól délre fekvő területek szinte automatikusan oszmán kézbe kerültek. A kezdetben keskeny hódoltsági sáv két oldalán sem álltak megfelelően kiépített erődítmények, így az oszmánok az elkövetkezendő években, egészen 1566-ig, Gyula és Szigetvár elfoglalásáig jócskán kibővítették Hódoltság területét. Különösen fontosnak tartották a stratégiai fontosságú Buda védelmét, ezért kezdetben az azt körülvevő várak, főként Székesfehérvár, Esztergom, Hatvan megszerzésére koncentráltak. 1541 után tehát ebben a teljesen megváltozott, hátrányos stratégiai helyzetben, állandó háborús viszonyok között kellett az ország belsejében új védelmi vonalat szervezni, új várakat építeni, korszerűsíteni a hadszervezetet, s megteremteni mindezek anyagi hátterét.

Ferdinánd már 1527-ben hozzákezdett a reformokhoz. Jóllehet ezek még főként az államigazgatás területére korlátozódtak, szerepük később fontosnak bizonyult. Fő döntéselőkészítő és döntéshozó testületként felállította a Titkos Tanácsot, a pénzügyek központi irányítására pedig az Udvari Kamarát. Magyar szempontból fontos az először 1528-ban Budán létrehozott, majd 1531-ben Pozsonyban újjászervezett Magyar Kamara, amely az Udvari Kamara alárendeltségében intézte a magyarországi pénzügyeket. Ebből vált ki 1567

után a kassai székhelyű Szepesi Kamara. Amikor pedig 1558-ban Ferdinánd lett a német-római császár, külön tanácsok és kamara alakult a birodalmi ügyek felügyeletére.

A pénzügy reformjával párhuzamosan változások indultak meg a hadügyek terén is. Az 1530-as évektől kezdve rendszeresen megjelentek a magyarországi hadszíntéren a királyi seregek, és ezek parancsnokai lassan megfelelő helyismeretet és a törökkel szembeni hadi tapasztalatot szereztek ahhoz, hogy kezükbe vegyék az új védelmi rendszer irányítását. Ezt a magyar rendek persze nem nézték jó szemmel, s néhány kivételtől eltekintve rendszerek voltak a sűrűlódások, ám mivel a pénz és a katona is az örökös tartományokból érkezett, nem sok beleszólásuk maradt a katonai kérdésekbe.

Az új védelmi rendszer megszervezésben Niklas Graf zu Salm magyarországi főhadparancs-nok (1546-tól) és Várday Pál esztergomi érsek és királyi helytartó döntő szerepet játszott. Munkájukat az 1542-től hivatalban levő két országos főkapitány, Nádasdy Tamás dunántúli és Báthory András dunáninneni főkapitány támogatta. A hadvezetés felismerte, hogy megfelelő erejű mezei haderő híján csak várláncolat kiépítésével lehet az oszmán előrenyomulást feltartóztatni. Ezért hozzáfogtak, hogy felmérjék és királyi kézbe vegyék a fontosnak ítélt erősségeket, majd a királyi őrséggel ellátott nagyobb várak körül kisebb őrhelyek láncolatát hozták létre. Szükség esetén új erősségeket is emeltek, néhány feleslegeset pedig leromboltak. Az építkezések ugyan még rervszerűtlenül, esetlegesen folytak, de Komárom, Győr, Szolnok, Eger, Kassa falai már a korszerű, úgynevezett olasz rendszer kíváncsai szerint készültek. A várak felszerelése és ellátása még sok kívánnivalót hagyott, de Salm és Várday mégis megteremtette a királyi várakból álló védelmi rendszer alapjait.

Az Adriától Erdélyig, nagyjából a síkvidék peremén húzódó hatalmas íven kialakuló védelmi rendszert persze nem lehetett egyetlen egységként kezelni, ezért kisebb övezetekre, főkapitányságokra bontották. Elsőként 1538-ban a horvát, majd Stájerország védelmében a vend, azaz szlavón végvidéket szervezték meg, amelyek 1553-tól horvát-szlavón végvidékként már önálló főhadparancs-nok alatt álltak. Magyarországon legkorábban, 1546-tól a Bécs előterét védő győri várkörzetet hozták létre, s a Győr, Pápa, Veszprém, Szentmárton várában levő őrséget az alsó-ausztriai rendek fizették. Midőn pedig a törökök az 1552. évi hadjáratban elfoglalták a nógrádi várakat (1554-ben még Füleket is), a Felső-Magyarország elvágásával és a bányavárosokat fenyegető veszély elhárítására szervezték meg Balassa János főkapitánysága alatt a bányavárosi végvidéket. Ugyancsak az 1551-52. évi török hadjáratok nyomán vált szükségessé délkeleten a gyulai vagy tiszántúli főkapitányság kialakítása.

Balassa, és számos más főúri társa bevonása a védelembe arra mutat, hogy Bécs még mindig nem nélkülözhetette tapasztalataikat a török elleni küzdelmében.

A törökkel Magyarországon vívott háború sokasodó problémái végül szükségessé tették egy egységes irányító szervezet, az Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) felállítását, amelyre 1556-ban került sor. A Haditanács állandó székhellyel rendelkezett, folyamatosan ülésezett, és jelentős létszámú tisztviselővel és szakértővel dolgozott, s felügyelte a teljes központi hadügyigazgatást és hadvezetést. Tevékenysége fő céljául az egységes hadügyi szervezeti rendszer kialakítását szabták. Minthogy elsősorban a török elleni háborút irányította, így a Portával kapcsolatos diplomáciát is a Haditanács kezébe adták. Ferdinánd számára még egy előnnyel járt a Haditanács létrehozása: felállításával Bécs javára dőlt el a hadvezetés feletti ellenőrzésért a magyar rendekkel folytatott harc.

A Haditanács alárendeltségében új tisztségek és hivatalok jelentek meg, amelyek egy-egy szakterület irányításáért feleltek. A főhadszertárnok a várak hadianyag ellátását, a fő erődítési biztos az alárendelt építési felügyelőkkel a várak építkezéseit, a főélelmezésmester értelemszerűen az élelmezést, a főmustramester a hadi fizetőmesterekkel a zsoldellátást intézte, a főhajóhíd-mester pedig az utánpótlást szállító dunai flottát irányította. Az iratok kiállítását és kezelését az Udvari Hadikancellária végezte. A Haditanács működésének hatékonyságát viszont rontotta, hogy a hadügyre fordított pénzekkel nem ő, hanem az Udvari Kamara rendelkezett, vagyis a Haditanács kérésére a Kamara utalványozott, már ha nem utasította el az igényeket az örökös pénzhányra való hivatkozással.

A Haditanács létrejötte meggyorsította a magyarországi hadszíntéren a végvidékek kialakulását. 1559-ben befejeződött az egyetlen főkapitány irányítása alá helyezett horvát és vend, 1562-re pedig a győri végvidék megszerzése. 1566-ig kiformalódott a bányavárosi, a felső-magyarországi és a (Szigetvárat és Balatontól délre fekvő várakat magában foglaló) dunántúli főkapitányság is. Ám amíg e hármat ekkor még magyarok irányították, addig a győri végvidék, részben, mert Bécset védte, részben, mert az alsó-ausztriai rendek fizették, mindvégig német tisztek vezetése alatt maradt. Ezek a főkapitányságok a végvidéki főkapitányok parancsnoksága alatt álltak, akik a központi várból irányították a végvidék királyi katonaságát, királyi őrséggel ellátott várait. Mellettük ugyanazon végvidék vármegyéinek hadügyeit a kerületi főkapitányok intézték, így ők vezették a nemesi felkelést, a városok csapatait is. Az előbbit az adott végvidéket finanszírozó ausztriai rendek jelöltjei, az utóbbit viszont csak magyar honfiúsítással rendelkezők töltötték be, de gyakorta előfordult, hogy a két tisztséget egyazon személyre bízák.

Az 1566. évi török hadjárat azonban rögvést a frissen kialakult szervezet átalakítására kényszerítette a bécsi hadvezetést. Gyula elestével megszűnt a tiszántúli főkapitányság és törökök északkelet felé hatalmas területet foglaltak el. Így Tokaj, Ecsed és a kettő közti résben 1573-76-ban épült Kálló került a védelem első vonalába. Szigetvár helyét a jóval nyugatabbra fekvő Kanizsa vette át, és körülötte jött létre a kanizsai végvidék. Az 1568-ban megkötött drinápolyi béke azonban lehetővé tette az átszervezések befejezését, az immár 123 királyi várat, azok kb. 22-23000 főnyi őrséget magában foglaló törökellenes védelmi rendszer megszilárdítását. A béke lejártakor, 1576-ban pedig a bécsi hadvezetés elérkezettnek látta az időt, hogy számba vegyék mindazokat a problémákat, amelyek a Haditanács létrejötte óta a védelemmel kapcsolatban felmerültek.

Az 1577 nyarán megtartott nagy haditanácskozáson a török elleni védekezés szinte minden politikai, gazdasági és katonai vonatkozása szóba került. Legfőképpen azonban dönteni kellett arról, hogy a drinápolyi béke lejártával milyen stratégiát alkalmazzanak az oszmán hódítás elleni védekezésben. Két koncepció csapott össze. Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány azt az álláspontot képviselte, hogy támadó háborút kell viselni. Vele szemben az anyagi és katonai lehetőségeket reálisabban felmérő, a magyarországi hadszíntéren ugyancsak gazdag tapasztalatokat szerzett Lazarus von Schwendi az aktív védelem taktikáját javasolta. Az Ernő főherceg vezette tanácskozás ez utóbbi megvalósítása mellett döntött. Ennek értelmében a török portyák és az adóztatás útját álló, szorosan záró védelmi rendszer kiépítését határozták el, amelynél maximálisan igyekeztek kihasználni a természeti adottságokat. Ilyen védelmi övezet jött létre a kanizsai végvidéken, ahol a Kanizsa-patakot felduzzasztották, az átkelőknél pedig őrhelyeket létesítettek. Hasonlóan jártak el a Rába-vonal, Korpona és Zólyom, illetve Szendrő környékén, a Bodva völgyében Kassa felé vivő út megerősítésekor. Az 1580-as évek elején kezdtek meg Érsekújvár és Károlyváros kiépítését is, amelyek az adott terület, a bányavárosi főkapitányság, illetve horvát végvidék főváraivá váltak. A haditanácskozás zárta le azt a fejlődési folyamatot is, melynek következtében a horvát és vend végvidékek irányítását az 1578-ban Grazban újonnan felállított Belső-Ausztriai Haditanács vette át.

A mondott intézkedések, anyagi és katonai erőfeszítések eredményeként a tizenöt éves háború kitöréséig kialakult az egységes szervezettű törökellenes védelmi rendszer. A mögötte álló intézményrendszer, az irányítás és az ellátás módszerei is ekkor nyerték el azt a formát, amely azután a 17. században is biztosította, hogy a védelem fel tudta tartóztatni az oszmán hódítást.

A törökellenes védelmi rendszer ellenálló képességében döntő szerepet játszott az egyes várak kiépítettsége. Hogy ez miképpen, milyen elvek és módszerek alapján történt, azt nagyban befolyásolta a korszakban zajló hadügyi fejlődés igen összetett folyamata. Ezt a társadalmi, gazdasági és hadügyi változásokat magában foglaló jelenség együtttest a szakirodalom „hadügyi forradalom” néven említi. Ennek legfontosabb ismérvei a tüzfegyverek, s ezen belül a kézi lőfegyverek széles körű alkalmazása, az olasz várépítészeti módszer elterjedése, a hadseregeknek a kettővel összefüggésben drasztikusan növekvő létszáma, s ezzel párhuzamos ellátási nehézségei, s a mindennek folyamánként beálló társadalmi és gazdasági változások és krízisek. (A téma rendkívül összetett, s az elmúlt fél évszázadban könyvtárra való szakmunka született róla, így ehelyütt még rövid kifejtésére sem vállalkozhatom.) A várépítészeti módszerei és a tüzfegyverek hatásfokának növekedése közt szoros kölcsönhatás állt fenn, az egyik fejlődése mindenkor kihatott a másikra. Ennek következtében, tekintetbe véve az oszmán haderő számbeli és tüzéségi túlerejét, a magyarországi hadszíntéren is csak a legkorszerűbb elvek alapján emelt erősségek szállhattak szembe a hódítókkal. A hatalmas költségek miatt arról persze szó sem lehetett, hogy minden várat olasz rendszerben építsenek meg, de erre talán nem is igazán volt szükség. A megfelelően tagolt védelmi rendszer is hatékonyan elláthatta feladatát.

A végvárak rendszere harci értékét és erejét tekintve három, más értelmezés szerint inkább négy szintre tagolódott. Gerincét a már említett néhány, stratégiailag fontos, főkapitánysági központ adta: Gyula, Szigetvár – bár ezek 1566-ban elvesztek –, majd az utóbbi helyét átvevő Kanizsa, továbbá Károlyváros, Győr, Érsekújvár, Kassa, de méreteit és szerepét tekintve ide értendő még Eger, Komárom (a „magánvaló végház”, a dunai flotilla naszádosainak központja), Szatmár, és bizonyos értelemben Várad is ide sorolható. Ezek hatalmas területek védelmét látták el és a katonai igazgatás központjaiként szolgáltak. Körülöttük az előzőeknél kisebb, de még mindig nagyobb területeket, stratégiai fontosságú utakat, átkelőket, folyókat ellenőrző, eleve várnak épült erősségek láncolata húzódott. A harmadik szintet azok a kisméretű, elavult védrendszerű várak, valamint a bizonyos kőépítmények (kolostor, udvarház) felhasználásával készült erődítmények jelentették, amelyek a helyi szintű védelemben játszottak szerepet. Esetleg negyedik szintként lehet besorolni az előbbieik között, az utak, átjárók, folyami átkelők ellenőrzését ellátó, egészen kisméretű, néhány katonát befogadó őrhelyeket, górékat, palánkokat (bár e két szint akár egynek is tekinthető).

A földrajzi pozíció, a védendő terület mérete, vagyis a feladat nagysága és az ahhoz szükséges katonaság létszáma meghatározta a vár méretét (részben talán kiépítettségét is), és ezzel lényegében azt is, hogy milyen méretű támadást kellett szükség esetén elhárítania. A nagy, hadászatiilag fontos várak alapvetően az olasz rendszer elvei szerint, döntően kőből épültek (eltekinthetünk Kanizsa és Szatmár palánkfalaitól), így „csak” a török főszereg támadásával kellett érdemben számolniuk, a helyi török erők rajtaütéseivel alig. A másod- harmadvonalbeli erősségekre azonban kevesebb pénz és munkaerő jutott, pedig ezeknél már figyelembe kellett venni, hogy ellenük a magyarországi török csapatok is elegendő erővel rendelkeztek egy váratlan támadás megindítására. Ezért a hosszadalmas kőépítkezés helyett gyakorta inkább a helyi erőkkel és eszközökkel is kivitelezhető palánképítést alkalmazták, de az erődítmény magjául igyekeztek mindig szilárd kőépítményt (templomot, kastélyt) választani. A két legnagyobb ilyen jellegű vállalkozás a győri és kanizsai végvidék várainak megerősítése volt.

Mindez természetesen nem egyszerre történt, hanem a stratégiai és nagymértékben az anyagi szempontok szabták meg a várak kiépítésének sorrendjét. A bécsi kormányzat ugyanis egyidejűleg képtelen lett volna finanszírozni ennyi nagy építkezést. Így tehát Buda és Esztergom eleste után a Duna vonalát kellett biztosítani, ezért először az 1550-es évek elejétől Komáromot építették ki, és folytak a munkálatok a csaknem az egész Tiszántúlt védelmező Gyula és Dél-Dunántúlt fedező Szigetvár (valamint Babócsa) várain is, egészen elvesztésükig, 1566-ig. Az 1550-es évek közepétől a Bécs előterét és az alsó-magyarországi területeket is védelmező Győrt, az 1570-es évektől pedig elővárait: Palotát, Pápát, Tatát, Veszprémet erődítették meg. Szatmár várát nem annyira a török, mint inkább az Erdély felől várható támadások miatt kellett 1569-től kiépíteni. Szigetvár elestével (1566) előtérbe került Kanizsa vára, amelyet az uralkodó 1568-ban vett át Nádasdi Tamás özvegyétől, Kanizsai Orsolyától. Itt az építkezés 1570-ben kezdődött. A munkálatok a Felső-Magyarország kapujának számító Eger várán 1572 körül indultak meg, amit részben Gyula 1566. évi elvesztése tett indokolttá, illetve az Erdellyel 1571 után normalizálódott viszony tett lehetővé. Végül az 1580-as évek elején fogtak hozzá Érsekújvár kiépítéséhez.

Az építkezések döntő többségükben szakképzett mesterek, nagyrészt olasz származásúak vezetésével folytak. Komárom és Győr esetében bizonytalan a tervező személye, minden valószínűség szerint a két vár első építőmestere, Francesco Benigno, nem pedig az eddig annak tartott Pietro Ferabosco. Szigetvárat az 1556. évi sikertelen török ostrom után Paolo Mirandola terve és

részben vezetése alatt építették újjá 1558-tól. Mirandola Gyula várának korszerűsítésében is részt vett. Az általa 1562-ben felvett alaprajzon látható védművek 1552-től készültek. Szatmár szabályos ötszögű, fülesbástyás palánkvárát Cesaro Baldigara tervei szerint 1569-73 között emelték. Kanizsa ugyancsak szabályos ötszögű várának tervei viszont valóban Pietro Ferabosco nevéhez fűződnek. A hazai viszonylatban legkorszerűbbnek tekinthető egri és érsekújvári erődítményeket Ottavio Baldigara tervezte, és nagyrészt a munkálatokat is ő vezette. Az említettek mellett száznál is több olasz származású hadmérnökről, építő- és kőfaragó mesterről szólnak a források.

Ahol nem tudtak olasz mestert alkalmazni, ott a helyi katonai vezetők vették át az irányítást. Ennek klasszikus példája Martonfalvy Imre, Török Bálint íródeákja, aki Palota várának megerődítését vezette. De megemlíthetem Mágócsy Gáspárt és Kerecsényi Lászlót, Varkoch Tamást és Dobó Istvánt, Horvát Márkot és Zrínyi Miklóst, akik Gyulán, Egerben és Szigetváron hasonlóképp tevékenykedtek. A várépítő mesterek mellett az adminisztratív ügyeket az építési írnok és a fizetőmester intézte. Az építkezéseken sok szakma mesterei dolgoztak: kőfaragók, ácsok, kovácsok, mészégetők, téglavetők, valamint természetesen a kézi és fuvaros robottal tartozó jobbágyok.

Az építőanyagot a szállítás problémái miatt igyekeztek az építkezés helyszínéhez közel megszerezni. Minthogy olasz rendszerű erődök főként kőből készültek, építésük hosszadalmas és költséges volt. Már a kőfalak alapozása is súlyos gondokat okozott. Komáromban, amely a Vág és a Duna összefolyásánál áll, a laza talajba facölöpöket, kőoszlopokat kellett leásni, ha bármit építeni akartak. Hogy mennyire gondosan kellett eljárni, azt a mocsár közepére épített Kanizsa esete példázza, ahol a rossz alapozás miatt az erősség egy része egyszerűen elsüllyedt. Az alapozáshoz hasonlóan hatalmas mennyiségű fát igényelt a falazáshoz szükséges mész és téglá égetése, az ácsolatok készítése. És talán különösen hangzik, de problémát jelentett a jó minőségű föld megszerzése is. Egyfelől ez is az alapozáshoz, főként pedig a kőfalak mögött, az azok megtámasztására és ellenállóbbá tételére emelt töltésekhez kellett. Ha szerencsénk volt, akkor ehhez a várárok kiásásából származó földet használhatták, ha azonban ez nem volt megfelelő, máshonnan kellett odavinni. Ugyanilyen gondokat okozott a téglák alapanyagául szolgáló agyag előteremtése is. Egyes számítások szerint a hazai viszonylatban egyik legnagyobb méretű győri várhoz 2,5 millió téglát készítettek, a megmozgatott föld mennyisége pedig a másfélszáz ezer köbmétert is elérte.

És hogy a tényleges hadieseményekben milyen szerepet játszott az olasz várépítészet? Sajnos, a viszonylag korszerűbb kiépítés ellenére, mint mondot-

tam, 1566-ban elesett Szigetvár és Gyula. Ám a védelmi rendszer, s benne a végvárak valójában a tizenöt éves háború során estek át az igazi próbatételen, melynek befejezéséig végleg elveszett Eger (1596) és Kanizsa (1600), időlegesen Győr is (1594-1598). Végül az 1660-64. évi háborúban Várad (1660) és Érsekújvár (1663) is a hódítók kezébe került. Nagy váraink közül egyedül Komárom maradt mindvégig keresztény kézen. A kisebbek közül jó néhányan többször is gazdát cseréltek a másfél évszázad alatt. Az okok teljes körű felsorolása messze túlmutat ezen dolgozat keretein, csak a legfontosabbakat emelném ki. Az egyik ilyen a rendszerint óriási török túlerő, emberben és tüzérben egyaránt, amit a közismerten jól működő török logisztikai rendszer tett még hatásosabbá. A helyzetet gyakorta csak súlyosbította a nem kellően felkészített védelem: Egerben 1596-ban a védők nem rendelkeztek elegendő tűzfegyverrel, Kanizsán 1600-ban lőporhiány lépett fel, Váradot 1660-ban kis létszámú katonaság védte. A keresztény oldalon a legnagyobb hiányosságként szinte minden alkalommal a külső segítségnyújtás, a felmentő sereg elmaradását kell megemlítenem. Ugyanakkor akad ellenpélda is: 1556-ban a Szigetvárat vívó oszmán csapatokat az ostrom feladására készítette, hogy Nádasdi Tamás megtámadta a török kézen levő Babócsát. Összességében azonban úgy tűnik, hogy a csak és kizárólag a védművek hiányosságai miatt egyetlen vár sem esett el, ugyanakkor a befejezetlenség is sokszor közrejátszott a vereségben. Példaként megemlíteném Győr 1594. évi ostromát, ahol – egy korabeli napló szerint – hiányoztak a mellvédek a falak tetejéről, és a török tüzéség lesöpörte onnan a védőket.

Ha stratégiai szinten vizsgáljuk a kérdést, azt kell látnunk, hogy az olasz rendszerű várak már kiépítettségüknél, méreteiknél fogva elrettentették a hódítókat az ostromkísérletektől, és ezzel biztosították, hogy hatalmas területek maradtak meg keresztény kézen. Megvívásukhoz ugyanis a magyarországi hadszíntéren állomásozó oszmán erők sosem voltak elegenden, sem létszámában, sem tüzérben. Ezt az állítást igazolja, hogy ezeket az erősségeket csak a két birodalom közti nagy háborúk idején támadták, s akkor is mindig az oszmán főereg teljes ereje kellett megvételeükhöz. De rendszerint ez sem ment könnyen. Több esetben az oszmánok, bár elfoglalták a megtámadott erősséget, végső soron mégis az adott hadjárat stratégiai céljainak feladására kényszerültek. Ennek egyszerűen az az oka, hogy az elhúzódó ostrom miatt túl sok időt veszítettek a rövid nyári hadjáratok időszakból, és emberben és hadianyagban is súlyos veszteségeket szenvedtek. Gyula, Szigetvár, Eger, Kanizsa, Érsekújvár bevételével egyben az az évi hadjárat végét is jelentette. Győr elfoglalása után az oszmánok ugyan megkísérelték Komárom ostromát, de próbálkozásuk kudarcba fulladt.

A 16. század végére kiépült török elleni végvárrendszer összességében el-
látta feladatát, a súlyos nehézségek ellenére feltartóztatta az oszmán hódítást.
Állóképességére mi sem jellemzőbb, hogy elviselte a fentebb felsorolt, látszó-
lag igen nagy csapásokat. Míg Gyula és Szigetvár elvesztése valóban hatalmas
területvesztéssel járt, addig Eger és Kanizsa esetében a mögöttük kiépült
várhálózat, ha nem is teljesen, de azért erőteljesen korlátozta a hódítást.
Az oszmánok sem a Győr, sem pedig az Érsekújvár elestével a védelemben
keletkezett rést nem tudták kihasználni, amiben persze közrejátszott a távol-
ság már vázolt problémája is. Így az ország megmenekült a teljes meghódol-
tatástól, elkerülte a balkáni népek sorsát. Bár az oszmán uralom alóli felszaba-
dítás jórészt idegen fegyverekkel ment végbe, de az ország mégis lehetőséget
kapott, hogy újból csatlakozzon az európai fejlődéshez.

Irodalom

- ACSAĐY IGNÁC: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. (1888) 64–85., 246–267.
- ÁGOSTON GÁBOR: A hódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 2. 351–383.
- Domokos György: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, XXXIII. (1986/1) 47–110.
- Domokos György: *Ottavio Baldigara*. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000.
- EMBER GYÖZŐ: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsról a török kiűzéséig*. Budapest, 1946.
- FODOR PÁL: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991.
- GEÖCZE ISTVÁN: Hadi tanácskozások az 1577. évben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 502–537., 647–673.
- GERŐ LÁSZLÓ: *Magyar várak*. Budapest, 1968.
- GERŐ LÁSZLÓ: *Magyarországi várépítészet*. Budapest, 1955.
- GERŐ LÁSZLÓ: *Várépítészetünk*. Budapest, 1975.
- GONDA IMRE – NIEDERHAUSER EMIL: *A Habsburgok*. Budapest, 1987.
- HEGYI KLÁRA: *Egy világbirodalom végvidékein*. Magyar História. Budapest, 1976.
- HEGYI KLÁRA: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995.
- IVÁNYI BÉLA: A tűzérség története Magyarországon kezdettől 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 27. (1926) 1–36., 125–166., 259–289., 393–419.; 28. (1927) 1–30., 129–151., 352–374., 523–540.; 29. (1928) 18–33., 152–176., 325–341., 419–453.
- KÁLDY-NAGY GYULA: *Szulejmán*. Budapest, 1974.
- KALMÁR JÁNOS: *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971.

- ☞ KELENIK JÓZSEF: *A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén*. In Végvár és környezet. Studia Agriensia 15. Eger, 1995. 163–172.
- ☞ KELENIK JÓZSEF: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991/3) 80–122. és 104. (1991/4) 3–52.
- ☞ KENYERES ISTVÁN: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a XVI. század második felében. *Levéltári Közlemények*, megj. alatt.
- ☞ VÁRKONYI ÁGNES (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. I–II. Budapest, 1985.
- ☞ PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 8. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. 173–205.
- ☞ PÁLFFY GÉZA: *A császárváros védelmében*. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- ☞ PÁLFFY GÉZA: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000.
- ☞ PÁLFFY GÉZA: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a XVI. század második felében. In: Mészáros Kálmán (szerk.): *Írott és tárgyi emlékeink kutatója*. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Budapest, 2002.
- ☞ PATAKI VIDOR: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: *A Bécsi Magyar Intézet Évkönyve*. I. Budapest, 1931. 98–132.
- ☞ PERJÉS GÉZA: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Budapest, 1963.
- ☞ PERJÉS GÉZA: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, XIV. (1967/2) 339–372.
- ☞ Perjés Géza: *Mohács*. Budapest, 1979.
- ☞ SZAKÁLY FERENC: *A mohácsi csata*. Budapest, 1981.
- ☞ SZAKÁLY FERENC: *Magyarok Európában. II. Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Budapest, 1990.
- ☞ SZÁNTÓ IMRE: A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében. *Acta Historica* (Szeged), 58. (1977) 21–45.
- ☞ SZÁNTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Budapest, 1980.
- ☞ SZÁNTÓ IMRE: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk*. Budapest, 1985.